

НЕКИ АСПЕКТИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ У СРБИЈИ (ПОГЛЕД ИЗ УГЛА СТУДЕНАТА)¹

Сажетак: У складу са бројним другим истраживањима, и истраживање међу-односа традиције, модернизације и националних идентитета у Србији у процесу европских интеграција, показује да су економске и институционалне промене постсоцијалистичких друштава нужне али не и довољне за прелазак у модерно и уређено демократско друштво. Притом, испоставља се да су промене у домену друштвене свести и политичко-културних вредности не само неопходна, већ и једна од кључних претпоставки демократске трансформације политичког система са развијеном цивилном политичком културом. Иако промене на поменутом плану одликује извесна инерција и спорост, оне ипак постоје и могу се идентификовати. Значајни проценти испитаника (у овом случају студената као репрезентата читаве популације) који реагују афирмативно на демократију као политички систем, указује на то да, упркос још увек неповољној политичкој и економској ситуацији у земљи, ипак постоји помак у правцу демократских политичких вредности и учвршћивања грађанске свести.

Кључне речи: цивилна политичка култура, демократска трансформација, студенти, демократске вредности, грађанска свест

Свако истраживање политичке културе на балканским просторима мора поћи од основне претпоставке да демократизација, модернизација и интеграција, нису могуће без изграђене демократске политичке културе као најопштијег оквира политичке интеграције друштва. Демократска политичка култура као специфичан „начин живота“ демократске политичке заједнице, представља најшири политичко-културни простор или „миље“ унутар кога се одређују постулирани универзалистички демократски принципи. Једино развијена цивилна/грађанска политичка култура може доприносити одржавању стабилне вишестраначке компетитивне демократије као и ефикасне и одговорне власти.

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У Србији и другде на Балкану, дуго је била раширена предрасуда да ће демократске реформе бити остварене само порастом економског раста, док су ставови и вредносне оријентације грађана (или тзв. „субјективни аспект политичке културе“), сматрани мање важним. Ови претходни, међутим, могу бити кључ развоја или стагнације, па је њихова промена један од основних предуслова како за успешно извођење демократских реформи тако и за консолидацију демократског система. Теза да демократском поретку „одговара“ демократска политичка култура присутна је још код првих истраживача на овом пољу – Г. Алмонда и С. Вербе (Verba). Тако они тврде да развој стабилне и ефикасне демократске власти не зависи само од структуре власти и политике, већ и од оријентације људи према политичком процесу – од политичке културе. „Уколико политичка култура не може подржати демократски систем, мршаве су шансе за успјех тог система.“ (Almond, Verba 2000: 366). Истраживање поменутих аутора трагало је за одговором на питање зашто иста формална институционално-законодавна решења у различитим земљама дају различите резултате, и дошло до закључка да је фактор *човек*, тј. преобладајућа политичка култура неког друштва – незаобилазна варијабла успешног функционисања сваког политичког система. Политичка култура се, притом, одређује као „мрежа оријентација припадника друштва према кључним политичким објектима“², односно:

„Политичка култура је мрежа индивидуалних оријентација и ставова припадника друштва према политичком систему. То је субјективна сфера која даје значење и обликује политичке процесе. Ове индивидуалне оријентације укључују неколико компоненти: (а) *когнитивне оријентације*, знање садашње и друго о кључним политичким објектима; (б) *афективне оријентације*, осећање привржености, односно непривржености према датом политичком систему; (в) *вредносне оријентације* – судове и мњење о политичким објектима, који обично укључују примену моралних стандарда у вредновању политичких догађаја и објеката“ (Almond, 1965: 50; Almond i Verba, 2000: 21).

² Још један од родоначелника концепта политичке културе, С. Верба, сматра да политичка култура представља одређен систем „емпиријских убеђења, експресивних симбола и вредности, што одређује ситуацију у којој се одвијају политичке активности“ (Verba, 1965: 513). Ј. Пај (Pye) пак, истиче да концепт политичке културе „наговештава да традиције друштва, дух његових јавних институција, осећања и колективна расположења у грађанству, као и стил и кодекс понашања његових лидера, нису баш случајни производ историјског искуства, већ су међусобно повезани као целина пунијег значења, тако да чине смисаону мрежу односа“ (Pye, 1965: 7). Касније су Г. Алмонд и Б. Пауел (Powel) политичку културу и овако одредили: „Политичка култура је систем (сет) ставова, веровања о осећања о политичким питањима који колажу у народу у једном датом времену“ (Almond, Powel, 1978: 25). У хрватском преводу издања *Цивилне културе* из 1972, стоји следеће: „Појам политичке културе стога се односи на специфично политичке оријентације – ставове о политичком систему и разним његовим дијеловима, те ставове о улози појединца у систему“. Такође и: „Када говоримо о политичкој култури друштва, говоримо о политичком систему интернализираном у спознајама, осјећајима и процјенама његове популације“ (Almond i Verba, 2000: 20).

Отуд се демократска политичка култура и демократија морају посматрати у узрочно-последичној вези и функционалној међузависности. Укупан демократски процес није могуће сагледавати без његових културних претпоставки – са којима у стварности чини неразлучиву целину. Тако су нпр. култура дијалога и политичка толеранција, као неке од културних претпоставки демократије, истовремено и сасвим реалне последице хипотетички замишљене „праве демократије“. Према томе, осим правно-формалних услова (устав, институције, партије), демократија захтева и одређене вредносне претпоставке, самосвесне и слободне појединце и њихове грађанске врлине објективирани у одговарајућој (демократској) политичкој култури. Демократија захтева одговарајући *политички идентитет* и ширу *политичку културу*, односно, „демократског човека који жели и обликује демократију, као што она обликује њега“ (Фукујама/Fukuyama, 1997: 155).

Након пада Берлинског зида и готово 25-годишњег искуства у „развоју демократије“ у читавој Источној Европи и посебно на Балкану, испоставља се да је непримерена политичка култура главни проблем односних земаља. Антиципирајући у битном овај след догађаја, Р. Дарендорф (Dahrendorf) је још 1992. године у књижици *Писмо пријатељу у Пољској*, записао да је за промену политичког система довољно шест месеци, за промену економског система шест година а за изградњу цивилног друштва најмање шездесет година. Ових Дарендорфових шездесет година некада су се можда чиниле предугим, али их данас мало који истраживач неће узети за озбиљно. Поменути аутор је прелаз у демократију замислио као троетапни, неистовремени процес временски одређених и надзираних промена, којима би се конституисали правна држава, „нормална политика“ и цивилно друштво (Касаповић, 1996: 4). Трећу етапу, тј. процес стварања цивилног друштва, Дарендорф је сматрао најсложенијом и најдуготрајнијом, јер захтева изградњу темељних институција цивилног друштва: грађанска права, независно судство, политичке странке, слободну штампу и привредна предузећа.

Формирано и функционално цивилно друштво представља једини медијум у коме се истински делотворно може реализовати савремена демократија либералног типа, а претпоставка за то је и одговарајућа цивилна или грађанска политичка култура. Што се Србије тиче, досадашњи резултати показују да се доминантне вредности бирачког тела не подударују увек са његовим декларативним опредељењем за демократизацију и укључење у европске интеграције. Значајан број тема којим је оптерећено грађанство у Србији, окренут је прошлости и оспоравању процеса који су неопходни услов реформи (нпр. приватизација), што говори о непостојању консензуса о начину превазилажења препрека у демократској трансформацији. Додамо ли овоме и друге појаве попут селективног прихватања норми међународних институција, ниског степена толеранције према различитим етичким, верским као и другим социјално искљученим друштвеним групама, произилази да ставови и доминантне вредности знатног дела грађана, који се по појединим питањима приближавају предрасудама и стереотипима, представљају озбиљну баријеру процесу демок-

ратизације. Поменути ставови, заједно са ауторитарним наслеђем, чине плодно тле за елементе недемократске политичке културе која србијанско друштво у великој мери удаљава од онога што се подразумева под савременом демократијом и европским интеграцијама.

Што се тиче *политичке културе* „као такве“, у свом основном значењу она представља интегралну целину когнитивних ставова али и вредности и емоција која даје смисао политичким процесима и одређује правила која одређују политичко понашање. Политичка култура у свом бићу крије и мири и објективне и субјективне компоненте политике, као што интегрише и политичке идеале и начине њиховог остваривања. Као производ колективне историје једног народа, она је усидрена у јавним манифестацијама, али и у приватном искуству грађана. Она је „смисаона целина“ у којој се преплићу колективне и индивидуалне вредности оличене у „вечним“ одговорима на кључне теме о пореклу и смислу политике, о легитимности и лојалности, јединству заједнице, поверењу, једнакости или сегрегацији, слободи и принуди, итд. Политичка култура, такође, представља саставни део ширег процеса у друштву чија је основна улога да детектује жеље и интересе грађана и артикулише их у одговарајуће политичке захтеве. Првенствена улога политичке културе огледа се у својеврсној унификацији, односно, *духовном уједињавању* политичке заједнице, а познавање њених чинилаца умногоме олакшава политичку владавину. Она у битном смислу „претходи“ држави и политици као њихова најдубља основа, као свеprisутни нормативни извор из кога проистичу смисао заједничког људског живљења и правила политичког понашања. Ово стога јер свака људска заједница мора да почива на извесним трајнијим и дубљим темељима и начелима који неће бити подложни свакодневним променама расположења и мишљења грађана. Сходно томе, сваки облик владавине почива на претходном постојању и прећутном прихватању одређених моралних начела, традиције и других норми заједничког живота која га унапред одређују, остављајући, разуме се, и изван простор за неометано политичко опредељење и деловање.

Политичка култура, као део опште културе, представља трајнију конструкцију, она пресудно утиче на избор циљева и праваца по којима се појединци, друштво и држава крећу и развијају (Чупић, 2009: 339), а њен смисао је уношење реда у политички живот. Она представља сусретање индивидуалног, колективног и јавног искуства (Вујадиновић, 2008: 32), па стога у себи садржи (а) познавање политичког система, (б) очекивања од политичког система, и (в) политичку и грађанску партиципацију. Политичка култура се одређује и као „онај део опште културе који обухвата вредности, уверења, ставове, симболе, склоности и обрасце понашања у односу на политику и политичка питања, као и она питања која се односе на опште услове заједничког живота у једном друштву и на избор праваца и циљева укупног друштвеног развоја (управљање развојем)“ (Матић и Подунавац, 1994: 438). Слично, под политичком културом се разуме „део друштвене културе који обухвата вредности, схватања, ставове, симболе и обрасце понашања, усмерене на политички систем, управљање

друштвеним развојем и активност појединца у томе“ (Бутиган, 2000: 27). Још, политичка култура је „област политичких идеја, веровања, митова, формула легитимизације, вредносних опредељења, представа, стереотипова, али и на овима заснованих установа, поступака, процедура, понашања“ (Становчић, 1993: XIII). Могли бисмо је стога дефинисати као интегралну целину „политичких ставова, вредности, традиције, социјализације, институција, материјалних претпоставки, као и свих других културних феномена који се тичу политичких односа и механизма освајања и остваривања власти“ (Стевановић, 2006: 82). У ширем смислу, као што општа култура није тек неки „сектор“ друштва међу осталима, тако и политичка култура прожима својим духом целокупну сферу политике, не одвајајући њену „садржајну“ од „процедуралне“ или пак, „материјалне“ стране.³

Оно чиме смо се бавили у оквиру потпројекта *Демократска политичка култура и политичка социјализација*^{4*} тиче се превасходно комплементарности политичке културе студената у Србији са прокламованом демократизацијом укупног друштва и текућим процесом евроинтеграција. У том циљу, ваљало је идентификовати елементе политичког идентитета србијанских студената, утврдити њихову распрострањеност и упоредити их са одредбама онога што се подразумева под грађанском политичком културом. Анализа ових елемената, показала би у којој су мери политички идентитети и политичка култура подложни променама под утицајем глобалних друштвених кретања и трансформација. Дакако, политичка култура која се формирала заједничким искуством и сећањима у дужем временском периоду, посебно у неповољним социјалним и политичким околностима може бити веома моћан фактор *status quo*, и служити као непресушан резервоар ретрадиционализације и конзервативизма. У том смислу, ваља се подсетити да су бројна политичка и друга дешавања у протекле две деценије (слом социјализма, ратови, санкције, економска криза, нарушавање територијалног интегритета) представљале и те како отежавајуће околности због којих је било тешко изградити ваљан фундамент за демократску политичку културу у Србији.⁵

Што се тиче опредељења за демократију, оно се посматра као нешто што је у вези са најбитнијим особинама човека, са оним што чини – „*differentia*

³ Упор.: „Појам 'политичке културе' је релативно нов и представља најширу основу за анализу и објашњење друштвених и политичких појава, пошто обухвата и повезује многе политички релевантне сегменте културе: *традицију, обичаје, митове, симболе, обрасце понашања, ставове, уверења, филозофију историје и предрасуде*; дакле, све оно што се у *имплицитној* и *експлицитној* култури једног друштва односи на политичке установе и политички живот у најширем смислу речи“ (Требјешанин, 1995: 102–103).

⁴ Потпројекат је рађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*.

⁵ У том смислу, у кључне друштвено-политичке околности које узрокују тешкоће за прелазак у либерално-демократско друштво могу се издвојити: тринаест година ауторитарне владавине, недефинисан територијално-државни оквир, конфузна улога Хашког трибунала и захтева међународних институција, ратови у протекле две деценије и њихове последице на односе са суседима и изолација и негативна слика Србије у свету (Павићевић, 2002: 166).

specifica човека као човека, а то је пре свега, његово *достојанство* – жеља за признањем, из које се, у крајњем, могу извести све остале његове манифестације“ (Стевановић, 2008а: 336). У њој није првенствено реч о материјалном благостању већ о слободи, а ако се ради о благостању демократском човеку би требало да је најважнији „принцип по коме би сам себи могао прибавити то благостање“ (Кант, 1974: 186). Грађански/демократски идентитет постаје дистинктиван упоредимо ли га са животом у диктаторским системима. „За разлику од диктатуре, живот у демократији јесте живот у несигурности али уз осећање одговорности за сопствене поступке, из чега проистиче и осећање слободе и личног достојанства“ (Стевановић, 2006: 85). Из тог разлога, конституисање демократског идентитета значи прелазак из потчињености неконтролисаној моћи и неодговорности у одговорност за одлучивање, док сазнање о сопственој одговорности представља само језгро *демократске политичке културе*.

О демократији су, дакако, предложене многе дефиниције и изречене многе језгровите мисли, каткад и у форми луцидних афоризама. Део аутора под демократијом подразумева само једну општу регулативну идеју, а не потпуно дефинисан облик друштвеног уређења. Из тога је следио нарочит нагласак на њену *процедуралну страну* односно она правила „политичке игре“ којима би се евентуално накнадно могло стићи до њеног *супстанцијалног одређења* као „владавине народа“ или пак, већине. На трагу овог размишљања, Н. Бобио под демократским режимом подразумева пре свега – „скуп процедуралних правила при обликовању колективних одлука, који омогућава што шире учешће заинтересованих“ (Бобио, 1990: 8), док К. Попер (Popper) под демократијом не мисли на нешто тако неодређено као што је „владавина народа“ или „владавина већине“, него на – „скуп установа које би допустиле јавну контролу владара и њихово отпуштање од стране оних којима се влада“ (Попер, 1993: 184).

У бројним и различитим погледима на демократију, истичу се и она која у њој виде „најбоље“ или, пак, „најмање лоше“ друштвено уређење у коме се преко одговорног друштва долази до одговорне власти. На тај начин, чак и лоша демократија је увек боља од „добре диктатуре“ (Бобио, 1990: 75), а сама демократија је „политички систем који у једној здравој заједници има највише изгледа да оне најбоље доведе на руководећа места“ (Вајл/Weil, 1982: 286). Слично мисли и Р. Дал (Dahl) кад истиче: „Несавршена демократија је несрећа за народ у земљи у којој је то случај, а несавршени ауторитарни режим је – ужас“ (Дал, 1999: 145).

Произилази да се суштина демократије не исцрпљује у процедурама нити у бројности људи који на неки начин учествују у власти, већ у доминантним карактеристикама оних који власт управо врше, или на њу понајвише утичу. Демократија тако постоји само онда ако је главна особина владалаца „својствено људска“, а она чини да се људи разликују од животиње и цивилизовани од дивљака. Такве особине су: разумно расуђивање и морална одговорност појединаца за своје поступке (Бернс/Burns, 1993: 198).

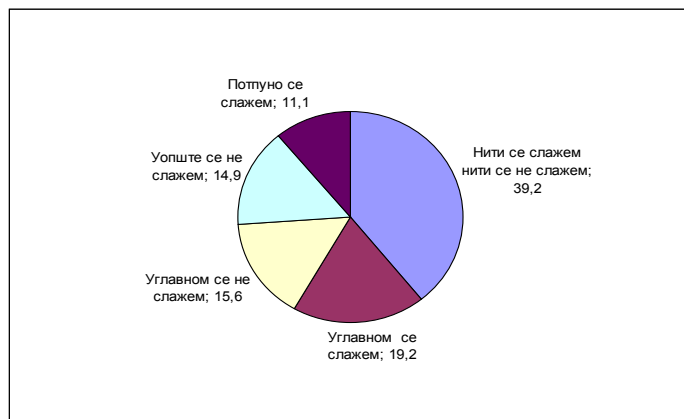
Али до „добре владе“ и њене моралне и политичке одговорности, пут је дугачак и крајње несигуран, па многи аутори, како смо већ нагласили, с правом

истичу превалентан значај *процедура* и *институција*. Тако је демократија – „једини начин мирне промене који је човек до сада открио“ (Хајек, 1998: 98), док је већ поменути Попер демократију посматрао као онај тип владавине који – „сачињавају владе којих можемо да се ослободимо без крвопролића – на пример, општим изборима“ (Попер, 1993: 120). Наизменични одговори на питање коме треба поверити власт – људима или институцијама, иначе, чине једно од најиспуњенијих поглавља политичке историје. За савремену теорију демократије, ствар је решена: и демократији су потребни појединци изузетне моћи, способности, имагинације и визије, али „они не могу да избегну гласачку кутију, односно – аутократској свести тако мрску – процедуру“ (Чупић, 1990: 213).

Како год одредили демократију, опредељење за демократију је слободан људски чин који, саме по себи, не могу обезбедити ни економија ни индустријализација, нити било који посебни чинилац демократије, већ само њихова целина уз постојање демократски настројених *личности*. Демократија, међутим, није идеалан облик друштва, и то тачно у оној мери у којој ни људи нису савршена бића. Уколико се као циљ узме индустријски раст *per se*, најбоље резултате даје комбинација либералне економије и ауторитарне политике а не демократија. Државе које последњих деценија бележе највиши привредни раст (тзв. „азијски тигрови“ – Јапан, Јужна Кореја, Тајван, Сингапур), су државе које одликује „тржишно-оријентисани ауторитаризам“ као пракса бирократско-ауторитарне државе (Фукујама, 1997: 144). Насупрот њима, демократске државе нису у тој мери економски ефикасне, склоне су томе да штите оне мање успешне у економској конкуренцији и имају већу стопу инфлације, као и буџетски дефицит.

Поставља се након свега питање – колико су студенти у Србији „одани“ демократији, имајући у виду да њен главни циљ није економски бољитак „као такав“ већ људска слобода и могућност индивидуалне самореализације? У ту сврху, понудили смо могућност испитаницима да се одреде у односу на став: „У којој мери се слажете са ставом да је понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског“, а одговори које смо добили приказани су на графикону 1.

Графикон 1. У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског (%)

Испоставило се да је највећи број испитаника одабрао неутрални став „нити се слажем, нити се не слажем“ (39,2%), док је други по величини (19,2%) став оних који се „углавном слажу“ са ставом да је понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског! Тек након тога следе одговори који се углавном (15,6%) или уопште не слажу (14,9%) са поменутим ставом. На самом зачељу је тврђење „потпуно се слажем“ (11,1%), али ако овом последњем додамо прва два (који се не могу посматрати као афирмативни по демократију) добијамо огроман постотак (69,5%) испитаника који у ствари мање-више изражавају – резервисаност у демократски облик владавине. Када овакав однос према демократији пронађемо код студената који, као део омладине, представљају и фактичку и фигуративну *будућност једног друштва*, онда се демократији у Србији заиста не пишу „лепи дани“. Такође, не доводе ли претходни налази у питање и у науци превалирајућа схватања о омладини и студентима као слободољубивим и револуционарним друштвеним категоријама *per se*? На претходно питање тешко је дати некакав децидан одговор, јер су овде, чини се, до изражаја дошли ставови оних који су увелико збуњени оним што се протекле две деценије показало као резултат „демократске праксе“. Дакако, главни циљ демократије није економски бољитак нити „ефикасност“, па студенти греше уколико успешност демократије оцењују ефикасношћу економије; истовремено, тешко да би се сиромаштво и незапосленост, одсуство владавине права, корупција и бирократизација могли подвести под некакве „подразумевајуће“ нуспроизводе демократске владавине – а управо је то друштвена ситуација са којом се студенти данас сусрећу у Србији.

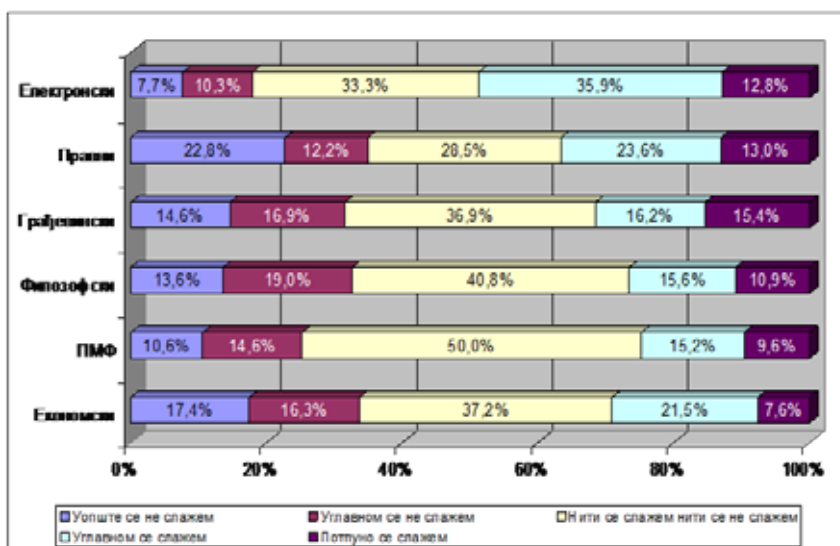
Као део омладине, студенти су нарочит репрезент или својеврсни „лак-мус-папир“ друштва (Б. Цуверовић), они први реагују на друштвене противуречности, али те исте и изражавају у свом друштвеном бићу. Будући да су припадници генерације, студенти поседују неке елементе заједничке свести, али пошто долазе из различитих друштвених слојева они са собом носе и специфичан „социјализаторски набој“ своје средине. У конкретном случају то значи да ћемо и све недоумице у вези са демократијом које су раширене у читавом друштву, пронаћи у знатној мери и код студената. Како се ради о скупу младих људи који се још увек налазе у процесу формирања својих личности, студенти су у приличној мери подложни утицајима и превалентним ставовима из целине „друштва“, и то како оних позитивних тако и оних негативних. Зато податак да значајан број студената изражава неверицу према „демократији“ значи да је такав став о демократији данас увелико присутан и у целини српског друштва. Он, такође, сведочи о недемократичности, ауторитаризму и традиционализму омладине у Србији, од којих су по младе најопаснији они облици које подгревају мас-медији – али то је тема за неку другу прилику.

Потпуни одговор на питање откуд неповерење српских студената у демократију, због његове сложености, у овом тексту није могуће дати. Чини се, ипак, да се манифестно недемократски ставови студената могу протумачити као специфична врста отпора на оно што је са собом донела србијанска „демократизација“ (у великој мери рурализацију и криминализацију друштва) али и као недопустиво, некритичко препуштање неким њеним рђавим последицама – укључујући у

њих и специфично разочарање у демократију које се огледа у традиционализму, ретроградном народњаштву, провинцијализму и антипросветитељству који се одашиљу из неких центара моћи али и из тржишно оријентисаних медија. Део разлога свакако лежи у пукој чињеници *сиромаштва* које се надвило над Србијом, а које се увек везивало за недемократске оријентације и нетолеранцију, ауторитаризам, традиционализам, склоност корупцији и др. Истраживачи су још одавно приметили да су они имућнији – либералнији а сиромашнији – нетолерантнији, односно – „да су ниже класе много мање одане демократији као политичком систему него градска средња и виша класа“ (Липсет, 1969: 129).

Како било, подаци до којих смо дошли не говоре у прилог некакве априорне демократичности младе генерације, односно студената. То значи да се увереност у демократску сврсисходност не може аутоматски довести у везу са бројем година, већ да она зависи много више од неких других фактора и околности. У неким нашим ранијим истраживањима (Стевановић, 2008а; 2008б; 2009), висина месечних прихода породице и степен образовања су се показали као најважнији детерминирајући фактори. Чак и мала повећања у степену школовања повољно су утицала на демократску настројеност и јачање поверења у демократију. Потврдило се, такође, да су слабије плаћени друштвени слојеви мање одани демократији него средњи и виши друштвени слојеви. Притом је највећи „скок“ у поверењу у демократију забележен негде између средњег и вишег/високог образовања. Наше последње истраживање, међутим, доводи у питање постојање било каквог *скока* у овој сфери, о чему ћемо нешто касније. Будући да се ради о студентима, основно питање овде је има ли разлике међу њима по питању веровања у демократију – а у односу на то шта студирају? У графикану 2 приказани су резултати до којих смо дошли.

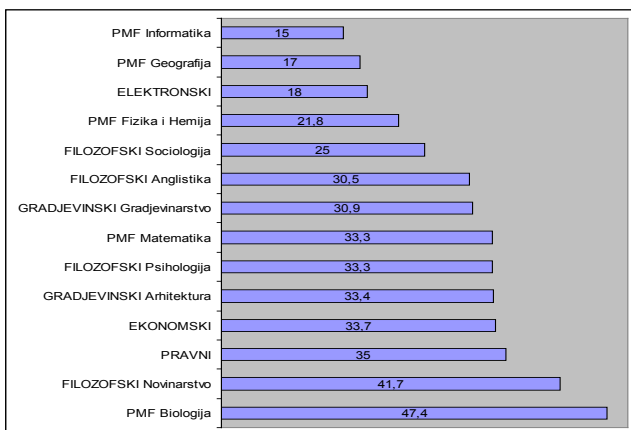
Графикон 2. У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског/факултет (%)

Испоставило се да студенти факултета који су ушли у наше истраживање (сви факултети су, иначе, део Универзитета у Нишу) у највећем проценту имају амбивалентан став по питању демократије: „нити се слажу нити се не слажу“ о томе да је недемократски поредак понекад ефикаснији од демократског. Ради се о наоко неутралном али у ствари дубоко индиферентном и прилично индиспонирајућем ставу који је најизраженији код студената Природно-математичког факултета, али одмах иза њега следи и „друштвењачки“ – Филозофски факултет. Једино се код студената Правног факултета назире нека врста склоности ка демократији, јер су се у 22,8% случајева изјаснили да се са наведеним ставом уопште не слажу. Код свих осталих факултета, такав одговор је добио значајно мањи проценат.

Природњаци и техничари нашли су се на својим „претпостављеним“ местима, очито гоњени невидљивим „правилном“ по коме се ова врста будућих интелектуалаца мање интересује за питања човекове егзистенције и за демократију, па јој тиме и мање верује. Међутим, да ли би се и од студената друштвено-хуманистичких наука (као у случају Филозофског факултета) могао очекивати поменути став као доминантан? Да бисмо мало изоштрили увид у постојеће стање, направили смо још један графикон (графикон 3) у коме смо сабрали проценте из два става која су афирмативна по демократију („Уопште се не слажем“ и „Углавном се не слажем“) и поређали факултете/студијске програме у односу на висину добијених вредности. Ауторима овог текста, тешко је пала чињеница да се свега ¼ студената *социологије* – уопште или углавном не слаже са ставом да је „понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског“. Овакав проценат би се могао очекивати у случају неког техничког факултета, али не и од једног студија који спада у друштвено-хуманистичке и који би требало да је много уверенији у демократску делотворност *per se*. Са Филозофског факултета у Нишу, додуше, нису добро „прошли“ ни студији англистике и психологије са својих 30,5% односно 33,3% студената који имају поверења у демократију – јер су их у томе претекли неки технички студијски програми, попут архитектуре (33,4%) и нарочито биологије (47,4%).

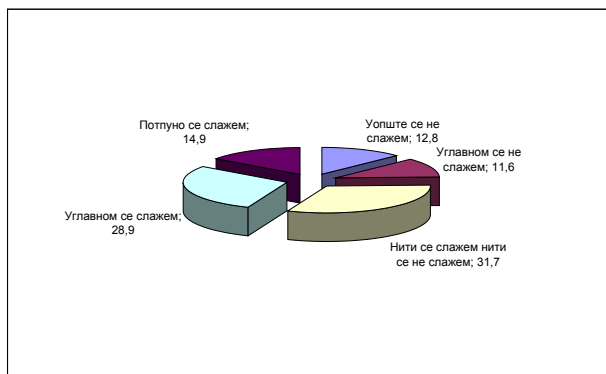
Графикон 3. У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског/факултет – Збирно за одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“ (%)

Дакако, са становишта демократске теорије и потребе утемељења демократске политичке културе, „правило“ по коме природњаци и техничари сасвим „логично“ имају искривљени поглед на демократију, не сме се узети „здрово за готово“ јер поништава саму суштину демократског управљања. Демократија није ту само ради оних који рефлектирају о њој (или оних који то раде нешто више од других) већ за све људе, за све студенте и све студијске програме. Једино у демократској атмосфери научници, професори, асистенти, студенти и сви други могу слободно да сучељавају аргументе и контрааргументе, без страха да ће због својих ставова трпети неке лоше последице. Слобода мисли и говора одвајкада представља нужан услов за развој и науке и уметности, за интелектуални и општи друштвени напредак, а њен гарант може бити само демократски политички поредак. На том фону су и размишљања једног великог бранитеља слободе у 20. веку, К. Попера који је инсистирао на томе да *слобода* није само темељно начело практичне политике, већ и битан услов постепеног раста научног знања. Наука не настаје као плод појединачних напора већ као резултат „слободног мисаоног надметања“ за које су потребни и одговарајући друштвени и политички услови, пре свих, политичке установе које поспешују слободу мисли и расправе, а то омогућује једино демократија: „У крајњој линији, напредак веома много зависи од политичких чинилаца: од политичких устанава које обезбеђују слободу мишљења, од демократије“ (Попер, 1988: 244). Према томе, ако поступак сазнавања подразумева неспутано изношење хипотеза и њихово критичко проверавање, онда и друштво мора бити прилагођено слободном изношењу различитих предлога и њиховој неограниченој критици, а такво друштво је управо – демократско „отворено друштво“.

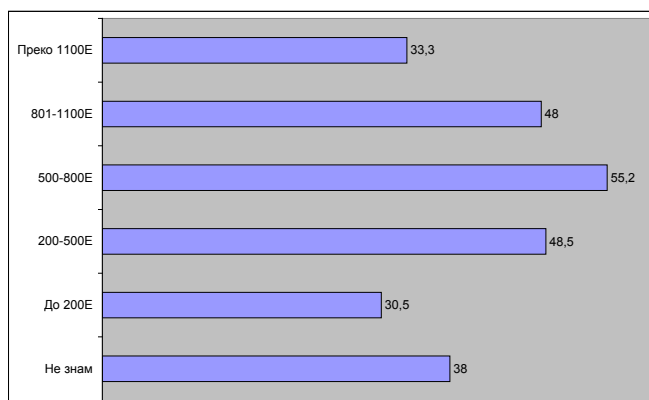
Да бисмо још прецизније „измерили“ демократску настројеност студената, понудили смо им да се одреде и према следећем исказу: „У којој мери се слажете са ставом да демократија може имати својих проблема, али је боља од било ког другог облика управљања“. Резултати (приказани на графикону 4) су донекле слични онима из претходног питања. Неутрално-индиферентан однос према претходном ставу има 31,7% испитаника, а за њим следи проценат оних који се углавном слажу (28,9%) и у потпуности слажу (14,9%). Притом, релативно је висок проценат оних студената који се углавном не слажу (11,6%) и уопште не слажу (12,8%) са поменути ставом (да је демократија боља од других облика управљања) – што заједно чини $\frac{1}{4}$, односно 24,4% недемократски оријентисаних испитаника.

Графикон 4. У којој мери се слажете са следећим ставом: демократија може имати својих проблема, али је боља од било ког другог облика управљања (%)

Ако бисмо претходно поменути чевртину испитаника, додали проценту оних неутралних, добили бисмо заиста велику групу од 56,1% оних који нису баш сасвим или нису уопште убеђени у делотворност демократије. Оптимистичан приступ би, пак, оне неутралне могао да придода онима који се потпуно слажу и углавном слажу с тим да је демократија „прави поредак“, па би у том случају било чак 75,5% испитаника који вредносно инклинирају демократији – но ова теза делује прилично натегнуто, па је не можемо прихватити као веродостојну.

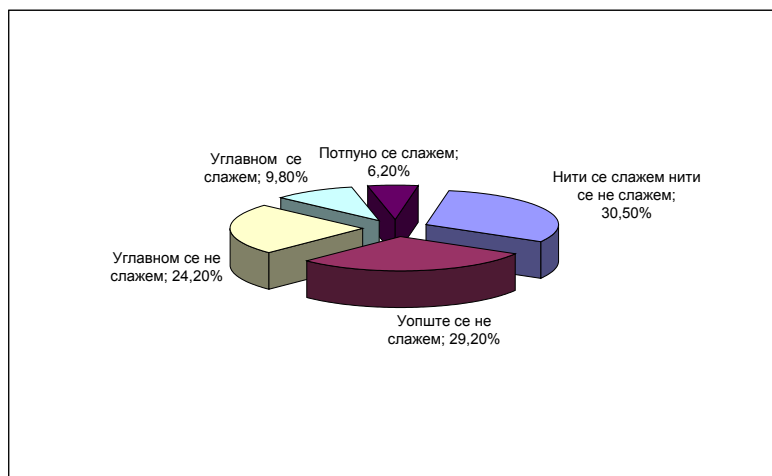
Ситуација није много јаснија ни када се одговори испитаника укрсте са њиховим месечним приходима (графикон 5), јер се не примећују било какве правилности. Тако на пример, најафирмативније ставове о демократији (у које смо убројили одговоре „потпуно се слажем“ и „углавном се слажем“) прихватају они са примањима од 500 до 800 евра, док за њима следе они са приходима од 200 до 500 евра. Тек на трећем месту су они са примањима од 800 до 1100 евра, а они најбогатији (са приходима од преко 1100 евра) су – претпоследњи, одмах иза оних најсиромашнијих, чија месечна примања не прелазе 200 евра.

Графикон 5. У којој мери се слажете са следећим ставом: демократија може имати својих проблема, али је боља од било ког другог облика управљања/приходи (%)

Као и приликом других питања, и овде је главни проблем како протумачити одговор „нити се слажем, нити се не слажем“, јер се он тешко може здружити са особеном политичком (демократском) културом и специфичним поносом демократски оријентисаних грађана због свог политичког система и укупног демократског начина живота. Да би демократија успешно функционисала, неопходно је да грађани воле демократију и да на њене вредности не гледају као на средства за постизање неког, демократији спољашњег, циља. То је нарочито видљиво у случају толеранције (различитости) која је једна од врхунских вредности демократије. Демократска личност би требало да се бори против сваке дискриминације појединаца по националној, класној, верској, расној, професионалној, полној или генерацијској основи. Она би требало да поштује слободу изражавања и избора сваког грађанина, чак и када се не слаже са тим избором. Неки у Србији, међутим, у демократији и њеном плурализму, па и конфликтима – виде и изостанак сваке контроле и правила – анархију. Колики је постотак таквих у нашем истраживању, приказано је у графикану 6.

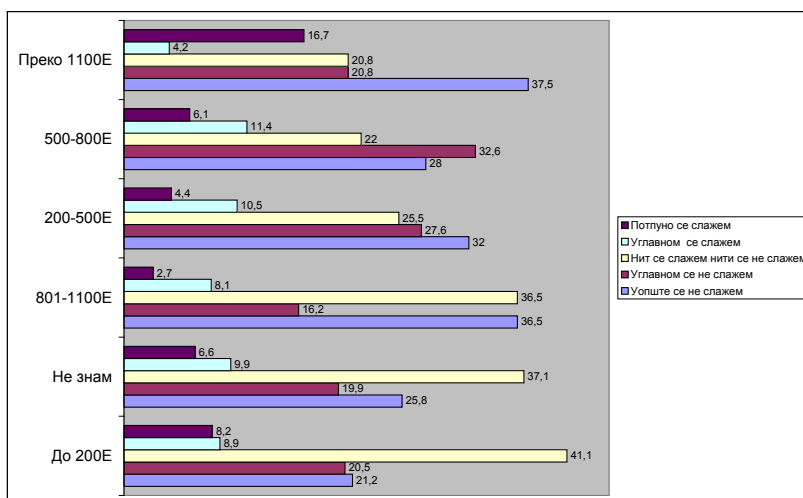
Графикон 6. У којој мери се слажете са следећим ставом: Демократија је исто што и безвлашће

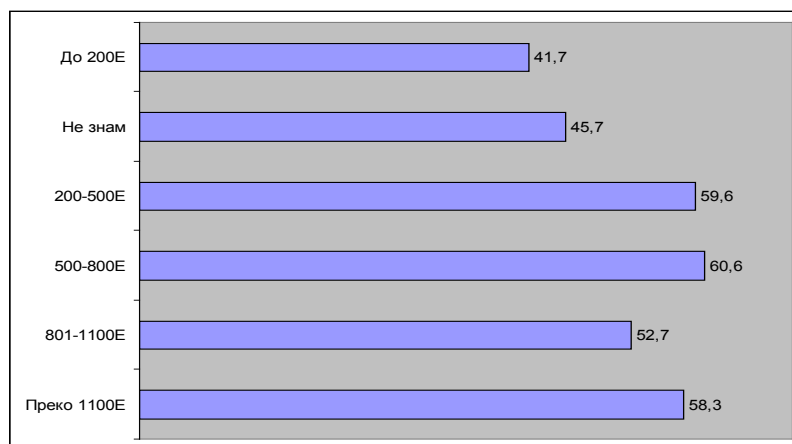
Налик одговорима на претходна питања, највећи је проценат оних који се „нити слажу нити не слажу“ (с тим да између демократије и безвлашћа, наводно, нема разлике). Наравно, и овде је главна непознаница како исправно протумачити ту неутралност – иде ли она у прилог безвлашћу или демократији или, пак, ни једном ни другом (с обзиром на то да се ради о истим појавама)? Очекивано, неутралан став по питању изједначавања демократије и безвлашћа је најизраженији (41%) код оних код којих *месечни приходи* не прелазе 200 евра, док је код оних чија примања премашују 1100 евра он најмањи, тј. двоструко мањи (20,8%) – што се види у графиконима 7 и 8 (у графикону 8 смо због генералнијег увида сабрали одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“ и укрстили их са приходима). Из података се такође примећује да оних најсиромашнијих има најмање међу онима који резолутно одбијају да по-

истовете демократију са анархијом (свега 41,7% њих се уопште или углавном не слаже са ставом да је демократија исто што и безвлашће) – у чему, иначе, предњаче они са нешто дубљим џепом, иако не и надубљим. Они са месечним примањима од 500 до 800 евра у 60,6% случајева одбијају изједначавање демократије са безвлашћем, за њима следе они са приходима од 200 до 500 евра (59,6%), да би они са највишим примањима били тек на трећем месту са 58,3%. Како је на четвртном месту групација чији се приходи крећу између 800–1100 евра, а на петом испитаници који су изјавили да не знају колика су им месечна примања – не може се ни у овом случају говорити о било каквој значајној правилности у одређивању испитаника по поменутом исказу.

Графикон 7. У којој мери се слажете са следећим ставом: Демократија је исто што и безвлашће/приходи (%)

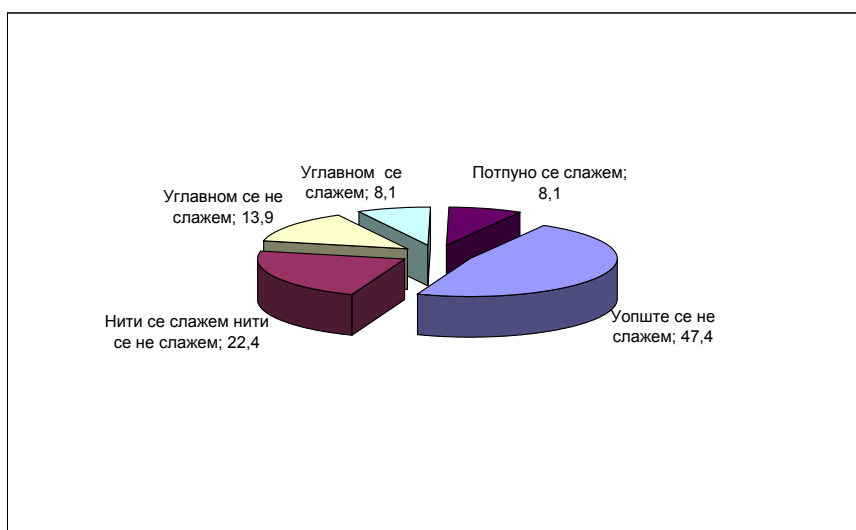
Графикон 8. У којој мери се слажете са следећим ставом: Демократија је исто што и безвлашће/приходи (збирно за одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“)

Износећи свој став по питању олаког и некритичког изједначавања демократије и безвлашћа, и уједно правећи мост према следећем ставу који је дат испитаницима на разматрање, мора се рећи да правом демократи никако не може бити свеједно у каквом политичком поретку живи, поготово ако се такав „поредак“ приближава анархији. Живети као демократа није спојиво са хладним или тзв. „реалистичким“ посматрањем друштвених прилика – у коме је главна ствар „не дизати превише прашине“. Демократа мора имати слуха и вида за потенцијалне злоупотребе и неправде у друштву, као што мора и да заузима ставове по различитим питањима. Демократија захтева развијање *рационалистичко-активистичке* политичке културе, што ће рећи грађане који су добро информисани и активни, утицајни субјекти у доношењу политичких одлука.

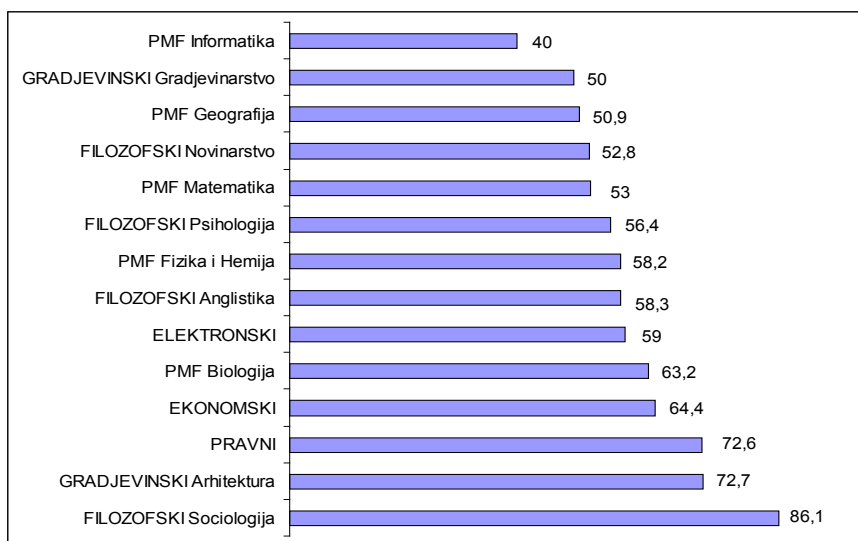
Да бисмо сазнали у којој се мери србијански студенти идентификују са таквим поимањем грађанске/демократске културе, затражили смо од испитаника да се одреде и према ставу: „За људе попут мене свеједно је у каквом политичком поретку живе“ (графикон 9). Готово да је сувишно поменути да би у случају да се испитаници позитивно одреде у односу на претходни исказ, то значило битно одступање од постулираног демократског идентитета. Јер, уколико је неко демократски настројен, сваки недемократски поредак ће га неизоставно погодити, и то не само у личном животу већ и у његовом послу. Наиме, није јасно како би то неко могао „часно“ да обавља своју професију унутар једног политичког система у коме су, на пример, грађанске слободе битно угрожене или уопште не постоје. Слобода је, ипак, недељива, па се професионална, лична и грађанска слобода узајамно условљавају и имају пуног смисла једино у демократији – у којој су сви њени грађани, по дефиницији, активни и друштвено сензибилни, независно од тога колико су такви *in praxi*.

Графикон 9. У којој мери се слажете са следећим ставом: За људе попут мене свеједно је у каквом политичком поретку живе (%)

Подаци из последње слике нам говоре да 47,4% студената свакако не би „тек тако“ прихватило да живи у недемократском (тј. било каквом) поретку, а том постотку можемо придодати и 13,9% оних којима „углавном није свеједно“ у каквом политичком поретку живе – чиме стижемо до 60,9% мање-више убеђених демократа (разуме се, у својим изјавама). Оних неутралних је овом приликом нешто мање (22,4%), премда и овде представљају енигму за тумаче њиховог става. У сваком случају, ако те неутралне прикључимо онима који се „потпуно слажу“ и „углавном слажу“ са ставом да им је свеједно у каквом политичком поретку живе, онда и овде можемо доћи до сигнификантног броја испитаника (38,6%) који се не оптерећују исувише питањем о природи политичког система у коме живе, и који су стога можда и „изгубљени за демократију“. Интересовало нас је колико је таквих на појединачним факултетима, путем збрајања одговора оних који се уопште или углавном *не слажу* са ставом – да им је свеједно у каквом политичком поретку живе (графикон 10).

Графикон 10. У којој мери се слажете са следећим ставом: За људе попут мене свеједно је у каквом политичком поретку живе/факултет (збирно за одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“ у %)

За разлику од изјашњавања у односу на став да је „понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског“, овде су студенти социологије прошли знатно боље, заправо – најбоље, јер су у 86,1% случајева одговарали са „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“, чиме су увелико поправили свој лош „демократски скор“ исказан у вези са већ помињаном тврдњом. Донекле изненађује високо позиционирање архитектуре (72,7%) и биологије, па и Електронског факултета (59%) који се нашао испред неких студijsких програма са Филозофског факултета – англистике (58,3%) и психоло-

гије (56,4%). Највеће изненађење је релативно лош скор новинарства (такође са Филозофског факултета) које се са 52,8%, нашло у групи факултета и студентских програма који нису превише заинтересовани за карактер политичког система унутар кога живе и раде.

На основу добијених резултата које смо овом приликом узели у разматрање, може се закључити да међу србијанским студентима свакако постоји немала вредносна конфузија по питању демократије као такве. Испитаници у нашем истраживању нису показали потребну наклоност ка њој: они се још увек у недовољној мери позитивно не изјашњавају да је демократија боља од неког другог поретка, што може звучати сасвим забрињавајуће. Остали су прилично неуверљиви и по питању тога да ли би могли (лагодно) да живе и у неком недемократском поретку, док значајан број њих изједначава демократију са анархијом. Бројни су разлози ове конфузије и вредносног вакуума у главама младих људи, од турбулентних политичких дешавања и крупних трансформација које су се у Србији дешавале у последње две деценије – до трансмутација овдашњих политичких партија које су постале одбојне студентима, мењајући своју идеологију и вредности сходно тренутним партијским потребама, понајвише у циљу освајања или останка на власти. Преостаје, међутим, питање да ли је чињеница о постојању конфузије код студената довољна и за закључивање да је демократски потенцијал међу студентима данас испод некакве „критичне границе“, тј. са недопустиво мало значаја и политичке „тежине“?

Држимо да би једно такво закључивање било једнострано и брзоплето; нека одређења испитаника засигурно указују на постојање извесног критичког и изворно демократског става премда *a contrario*, тј. кроз отпор према нечему што није и не може бити прави демократски поредак. То се пре свега види у њиховом превалентном одговору да им није свеједно у каквом поретку живе (израженом у 60,9% случајева) као и још неким одговорима. С друге стране, ради се о ставовима који су искуствени, а не апсолутни и односе се не само на трансформацију друштва већ и на промену вредности која је у току. Зато се ниједан од одговора испитаника не сме узети као нешто о чему је исказана некаква „последња реч“ и што не може бити измењено у складу са демократским нормама на које су србијански студенти, као и студенти из свих других народа Европе и Балкана, историјски, географски и цивилизацијски упућени.

Оно што предстоји свим балканским државама, па и Србији, је да развију својеврстан „понос на демократију“ и интернализују демократске вредности у самосвест својих грађана, а то је управо оно што се сматра под *демократским идентитетом*. Изградња овог идентитета јесте не само актуелни изазов, већ и ургентан задатак свих политичких актера – од државе до многобројних асоцијација цивилног друштва. Дакако, овај процес подразумева напуштање ретроградних образаца идентификације, превасходно састављених од мистификација и фетишизације сопствене историје, и редефинисање положаја индивидуе у друштву како би се она, у садејству са осталим колективним и индивидуалним актерима, учинила активнијим субјектом у политичком и друштвеном животу. У расцепу између старог и новог, управо политички идентитет Балканаца има тај

задатак да мири старе и нове форме идентификације, кроз неминовно поштовање традиције али и кроз изградњу цивилног друштва. То није лак али ни немогућ задатак, док је „крајњи циљ“, као и у свим демократијама, остао исти – активно учествовање индивида у јавним пословима и контроли власти.

Литература

- Almond, G. and Verba, S. (1963). *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Almond, G. i Verba, S. (2000). *Цивилна култура; Политички ставови и демократија у пет земаља*. Загреб: Политичка култура – Накладно издавачки завод.
- Almond, G. (1965). *Comparative Politics*. Boston: Little Brown and Comp.
- Almond, G. and Powell, B. (1978). *Comparative Politics*. Boston – Toronto: Little, Brown and Co.
- Hayek, A. F. (1998). *Поредак слободе*. Нови Сад: Global book.
- Kasapović, M. (1996). *Demokratska tranzicija i političke stranke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Lucian, P. (1965). „Political Culture and Political Development“, in: Lucian W. Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political Development*, Princeton. New Jersey. 8–11.
- Sidney, V. (1965). „Comparative Political Culture“, in: Lucian Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political Development*, Princeton, New Jersey. 512–560.
- Бобио, Н. (1990). *Будућност демократије: одбрана правила игре*. Београд: Филип Вишњић.
- Бутиган, В. (2000). *Политичка култура на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет.
- Вајл, Е. (1982). *Политичка филозофија*. Београд: Нолит.
- Васовић, М. (2007). *У предворју политике – политичка социјализација у детињству и раној адолесценцији*. Београд: Службени гласник.
- Вујадиновић, Д. (2008). „Цивилно друштво и политичка култура“. *Filozofska istraživanja*, 1. 21–34.
- Дал, Р. (1999). *Демократија и њени критичари*. Подгорица: ЦИД.
- Делајл, С. Б. (1993). *Политички идеали*. Ниш: Градина.
- Дивјак, С. (2006). *Проблем идентитета: културно, етничко, национално и индивидуално*. Београд: Службени гласник.
- Кант, И. (1974). *Ум и слобода*, Београд: Идеје.
- Липсет, М. С. (1969). *Политички човек*. Београд: Рад.
- Магић, М. и М. Подунавац. (1994). *Политички систем*. Београд: Институт за политичке студије.
- Павићевић, Ђ. (2002). „Либералне вредности и политичка стабилност у Србији“. Београд: *Филозофија и друштво XIX/XX*, 165–178.
- Попер, К. (1988). „Беда историцизма“. У *Критика колективизма – Либерална мисао о социјализму*. Београд: Филип Вишњић, 145–248.

- Попер, Р. К. (1993). *Отворено друштво и његови непријатељи, Чар Платона*, Том I. Београд: БИГЗ.
- Попер, Р. К. (1993б). *Отворено друштво и његови непријатељи, Плима пророчанства: Хегел, Маркс и последице*, Том II. Београд: БИГЗ.
- Сартори, Ђ. (2001). *Демократија. Шта је то?* Подгорица: ЦИД.
- Становчић, В. (1993). „Политичка култура и политички живот“, У *Енциклопедија политичке културе*. Београд: Савремена администрација. XI–XVI.
- Стевановић, Б. (2006). „Грађански културни идентитет у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“. *Годишњак за социологију*, 71–90.
- Стевановић, Б. (2008). *Демократски принципи и политичко-културне вредности*. Ниш: Филозофски факултет – Свен.
- Стевановић, Б. (2008а). *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет – Свен.
- Стевановић, Б. (2009). „Политички идентитети Балкана у прелазу: поступни кораци ка грађанском идентитету житеља Бугарске, Србије и Македоније“. У *Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет, 141–194.
- Стевановић, Б. (2013). *Политичко-културне интерференције, Социолошки огледи о политици и култури*. Ниш: Студентски културни центар.
- Требјешанин, Ж. (1995). *Политика и душа*. Београд: Време књиге.
- Филип, Л. (1999). *Велике савремене демократије*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Фукујама, Ф. (1997). *Крај историје и последњи човек*. Подгорица: ЦИД.
- Хејвуд, Е. (2004). *Политика*. Београд: Слио.
- Чедомир, Ч. (1990). *Политика и зло*. Никшић: Универзитетска ријеч.
- Чупић, Ч. (2009). „Политичка култура и медији“. *Годишњак Факултета политичких наука*, 2, 339–351.

Branislav D. Stevanović, Jelena N. Božilović

SOME ASPECTS OF THE DEMOCRATIZATION OF THE POLITICAL CULTURE IN SERBIA (FROM THE POINT OF VIEW OF STUDENTS)

Summary: In accordance with numerous other studies, the research of interrelation of tradition, modernization and national identity in Serbia in the process of European integration shows that the economic and institutional changes in post-socialist societies are necessary but not sufficient for the transition to a modern and regulated democratic society. In addition, it turns out that the changes in the field of social consciousness and political-cultural values are not only necessary, but also one of the key assumptions of

the democratic transformation of the political system with a developed civil political culture. Although changes in the mentioned domain are characterized by certain inertia and slowness, they do exist and can be identified. The high percentage of respondents (in this case students as representatives of the entire population) who respond positively to democracy as a political system, suggests that, despite the still unfavourable political and economic situation in the country, there is a shift in the direction of democratic political values and consolidation of civic awareness.